

BISERICA ROMÂNEASCĂ DIN COMITATUL BIHOR ȘI CALVINISMUL ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVII-LEA

Mihai GEORGIȚĂ*

ROMANIAN CHURCH IN BIHAR AND CALVINISM IN THE FIRST HALF OF 17TH CENTURY

Abstract

Romanian church in Bihar situated near Debrecen, one of the strongest centres of Calvinist Protestantism, suffered inevitable influences from proselytism which was promoted by this new denomination.

The persuasion on Romanian priests has increased even more as Calvinism became a State confession during the Calvinist princes.

The attraction of Romanian priests to Calvinism was made both through the distribution of religious books translated in Romanian, but with a Calvinist content, and by the rendering of privileges and material benefits of which the Calvinist priests enjoyed as well. Especially because of the latter strategy the Romanian priests embraced Calvin's doctrine, which was attested by a series of testimonies of that age.

Key words: Bihar, Calvinism, Romanian Church, Princes, Proselytism.

Biserica românească din Bihor, aflată în proximitatea Debreținului, unul din centrele cele mai puternice ale protestantismului calvin, a suferit inevitabile influențe de pe urma prozelitismului promovat de această nouă denominațiune. Persuasiunea asupra preoților români s-a accentuat cu atât mai mult cu cât calvinismul a devenit o confesiune de stat în timpul principilor Transilvaniei care au îmbrățișat profesiunea de credință a lui Calvin.

Participarea unor preoți români în dezbaterile sinodale ale bisericii calvine din comitatul Bihor, încă de la începuturile existenței sale, ilustrează faptul că a reușit să-i atragă în sfera de interes a acesteia. Totuși, din simpla prezență a preoților Achim din Căbești și Ștefan Buci din Tulca între semnatarii deciziei de condamnare a unitarianismului, luată la sinodul calvin de la Oradea din 10 octombrie 1569¹, nu presupune neapărat apartenența acestora la calvinism, ci mai degrabă cooptarea unor reprezentanți ai altor confesiuni, alături de calvini, la o dezbatere doctrinară pentru a susține o anumită dogmă. Fiind vorba de discuția despre dogma Sfintei Treimi, neacceptată de unitarieni, considerată încă o grupare radicală, Ștefan Lupșa crede că „aceste decizii le putea iscăli însă și un preot ortodox, căci ele se mărgineau la a apăra dogma trinitară”, o dogmă a bisericii tradiționale însușită și de calvini². Dezbaterile sinodale puteau avea și un efect revers, adică să distanțeze și mai mult o confesiune de alta. De aceea, credem că nu prin dezbateri doctrinare au putut fi atrași preoți români de noua confesiune, ci pe alte căi. Traducerile cărților de cult în limba română

* Direcția Județeană Bihor a Arhivelor Naționale, misu_arhive@yahoo.com.

¹ Sipos Imre, *A belényesi evanghelicus református egyház története*, Nagyvárad, 1883, p. 42.

² Ștefan Lupșa, *Istoria bisericească a românilor bihoreni*, Oradea, 1935, p. 18.

și tipărirea lor reprezentau o slăbiciune pentru clerul românesc și enoriașii săi, prin care biserica calvină a reușit să-și atragă adeziunea acestora. Liderii calvini au înțeles imediat că metoda cea mai bună de pătrundere în conștiința românilor erau cărțile religioase tipărite în limba română. Prin urmare, s-au tipărit la Oradea, între 1570 și 1573, cărți românești de cântări religioase cu un conținut calvin, recte opera lui Szegedi Gerghely. A fost tipărită cu litere latine și ortografie maghiară de către Sztripszky și Alexics, ceea ce a îngreunat totuși lectura și nu a adus rezultatele așteptate³. Cu toate acestea, ea a avut un oarecare succes în nordul Bihorului. În micromonografiile parohiilor reformate din protopopiatul Marghita, întocmite în 1837, se arată, pe baza vestigiilor, că vechile biserici din Abrămuțul de Sus, Suplacu de Barcău, Târgușor, Petreu și altele, au aparținut, anterior reformei religioase, ritului ortodox răsăritean, ceea ce a dus la concluzia convertirii locuitorilor ortodocși la calvinism, chiar dacă și-au păstrat unele obiceiuri ca cel al înmormântării⁴. Deși par suficient de plauzibile aceste aserțiuni, există o mare probabilitate ca aceste comunități de ortodocși să-și fi construit alte biserici ori să fi plecat din localitate, căci se cunoaște deja suficient faptul că reformații nu aveau pretenții asupra aspectului lăcașurilor de cult, intrând cu conștiința curată în posesia lăcașurilor tradiționale.

Evenimentele militare de la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului următor, precum și prezența unor principii catolici la tronul Transilvaniei și mai ales a domnitorului român Mihai Viteazul, adversar al protestantismului, au diminuat propaganda calvină. Ea va fi reluată, potrivit surselor documentare existente, după ce în fruntea Transilvaniei au urcat din nou principii calvini.

Sigismund Rákóczi, care avea relații bune cu domnitorii principatelor române, în special cu cel al Moldovei⁵, reconfirmă la solicitarea lui Simion Movilă, la 23 iunie 1607, ca mitropolit al Transilvaniei și părților ungurești pe Spiridon⁶, în același timp în care îi recunoaște și episcopului Sava de Lipova jurisdicția peste întreaga Transilvanie („ecclesiarum et Walachorum in Transilvania passim existentium”), pentru fidelitatea sa față de principat și sprijinul deosebit acordat pentru recuperarea cetății Lipova, primind drept recompensă și câteva moșii⁷. Deoarece, după cum se poate constata, ducea o politică confesională de conjunctură, nu se sfiește ca numai peste o jumătate de an să declare că va scoate de sub jurisdicția acestui episcop pe toți acei preoți români care urmează exemplul lui Mihai din Vajdafalva. Acesta s-a convertit la calvinism, iar principele îi acordă, în ianuarie 1608 din Beiuș, scutire pentru taxele acordate statului și stăpânului de domeniu, asemenea preoților reformați. Tot în această diplomă, principele face promisiuni preoților români, care vor urma acestuia, că se vor bucura de aceleași drepturi și privilegii ca și cei maghiari calvini, și, astfel, scoși de sub jurisdicția episcopului Sava, vor putea să-și aleagă proprii episcopi și protopopi⁸. În legătură cu localitatea Vajdafalva, de unde venea preotul Mihai, s-a afirmat, pe urmele lui F. Lampe, că ea este Nimăiești, localitate situată în apropierea Beiușului. Afirmatie care se justifică doar prin simpla proximitate a locului unde domiciliul preotului și târgul Beiuș, de unde principele a emis actul. Constantin Pavel este primul care atrage atenția asupra confuziei făcute de F. Lampe, arătând că este vorba de localitatea Voievodeni din Țara Zarandului, zonă unde calvinismul era mai puternic infiltrat decât în sudul Bihorului⁹. Recent, Liviu Borcea a afirmat că ar fi vorba de cătunul Voievodești din Arad¹⁰, ajungând practic la aceeași părere formulată de Constantin Pavel.

Acțiunea de atragere a preoților români înspre confesiunea principelui își va fi diminuat efectele odată cu acordarea – doar după un an și jumătate – de către succesorul

³ *Ibidem*.

⁴ Arhivele Naționale-Direcția județeană Bihor, fond. *Protopopiatul reformat Marghita*, ds. 385, filele 2, 12, 157-158, 206.

⁵ Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, București, 1989, vol. II, p. 89-91.

⁶ Ștefan Meteș, *Istoria bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria*, vol. I, Sibiu, 1935, p. 89.

⁷ Nicolae Dobrescu, *Fragmente privitoare la istoria bisericii române*, Budapesta, 1905, p. 15-17.

⁸ Ștefan Lupșa, *op. cit.*, p. 18-19; Ana Dumitran, *Privilegiile acordate preoților români de principii calvini ai Transilvaniei, în Confesiune și cultură în Evul Mediu*, Iași, 2004, p. 77-79.

⁹ Constantin Pavel, *Școalele din Beiuș*, Beiuș, 1928, p. 90.

¹⁰ Liviu Borcea, *Bihorul medieval*, Oradea, 2005, p. 188.

său, Gabriel Báthori, a unor scutiri pentru serviciile iobăgești prestate de preoții români. Gestul se poate explica prin aceea că, la sugestia stărilor, proaspătul principe trebuia să mențină relații bune cu principatele române și să aibă grijă de slujitorii lui Dumnezeu¹¹. Actul de scutire este dat în 9 iunie 1609 la Alba Iulia, ca răspuns la plângerile formulate de preoțimea ortodoxă din Transilvania și părțile ungurești, care cuprindeau și Bihorul, privitor la starea mizeră a vieții lor de iobagi supuși. Deosebit de valoros, prin motivații și semnificații, actul este aproape similar cu textul dietal din timpul lui Mihai Viteazul, prin care preoții români erau scutiți de sarcinile iobăgești. Mărturisind sincera lui pietate și afecțiune pentru servitorii bisericii în general, și datorită, în special, stării mizere a cerului românesc, a hotărât ca aceștia, aflați în condiție iobăgească, să fie scutiți de toate sarcinile plebeie și serviciile civile convenite stăpânilor și să se poată strămuta liberi împreună cu familia oriunde doresc, după ce în prealabil s-au achitat de obligațiile față de stăpânul domenal și după ce au anunțat pe vlădicul lor din Bălgrad. Fără să conțină vreo condiționare de ordin confesional ori mesaje prozelite, ca cel dat de Sigismund, actul, situat în succesiunea hotărârii dietale din 1600, deschide seria unor acte similare emise de principii calvini, care vor reconfirma de-a lungul secolului statutul de oameni liberi al sacerdoțiilor români, în funcție de anumite conjuncturi politice¹².

Numai așa poate fi înțeleasă și politica confesională a lui Gabriel Bethlen față de preoții români. Instalat pe tron cu ajutorul domnilor români, a căror concurs politic nu mai putea fi neglijat, și-a făgăduit cu aceștia prietenie veșnică și ajutor reciproc în situații politice și militare. De altfel, Adunarea Stărilor a insistat ca în conținutul *ahidname*-ului, solicitat Porții cu această ocazie, să fie stipulată condiția expresă privind buna vecinătate și prietenie cu domniile din Moldova și Țara Românească. Dar angajamentele nu au fost respectate decât pentru o vreme, până când Gabriel Bethlen își va consolida puterea și, din partener la început, s-a erijat spre sfârșitul domniei în protector al acestora, ajungând astfel să impună numai voievozi fideli, ori în schimbul unor sume să-i sprijine pentru ocuparea tronului¹³. S-a susținut în istoriografia românească că atitudinea de reală toleranță a lui Gabriel Bethlen față de ortodoxie, până spre finalul domniei, s-ar datora, pe de o parte, relațiilor bune cu principii români, iar pe de alta, politicii otomane de susținere a confesiunilor noncatolice. Seria de confirmări a unor episcopi și mitropoliți ortodocși, precum și documentele de scutirea a preoților români de sarcinile iobăgești, ar pleda pentru acest argument¹⁴. Ceea ce nu s-a subliniat îndeajuns este faptul că politica prozelită a promovat-o chiar de la începutul domniei sale, probabil fiind încurajat de anumite succese ale predicatorilor români în părțile de vest ale principatului. Câteva mărturii sunt revelatoare în acest sens. Un document a fost semnalat de Juhász István¹⁵ și apoi de Zenovie Păclișanu¹⁶, dar fără să-i fie explorat și analizat tot conținutul. Descoperit de noi recent în arhiva Episcopiei reformate a Ardealului, l-am tradus integral (vezi anexa) și l-am supus din nou analizei. La puțin timp după urcarea sa pe tron, i se aduce la cunoștință principelui Bethlen situația unor preoți români din comitatele Bihor, Crasna și Solnocul Interior, care au îmbrățișat calvinismul și așteptau să le fie recunoscute toate drepturile și privilegiile oferite preoților calvini. Mai exact, a aflat că acești preoți și diaconi români propovăduiesc cuvântul lui Dumnezeu și credința calvină în bisericile românești, renunțând la erorile credinței grecești răsăritene („fiind adepți ai acestei erezii blestemată”). Ei activau cu succes (*non sine frugibus versari*) în câteva din bisericile românești și s-au supus de bunăvoie jurisdicției superintendentului calvin și altor predicatori de seamă, cum ar fi Ștefan Milotai, predicator la Satu-Mare și superintendent al bisericii calvine de dincoace

¹¹ *Istoria Transilvaniei*, vol. II, (coord.), Ioan-Aurel Pop, Thomas Năgler, Magyari Andras, Cluj-Napoca, 2005, p. 123.

¹² Ana Dumitran, *op. cit.*, p. 72-73, 80-81.

¹³ *Istoria României. Transilvania*, vol. I, Cluj-Napoca, 1997, p. 583-587.

¹⁴ Nicolae M. Popescu, *Chiril Lukaris și ortodoxia română ardeleană*, în *Biserica Ortodoxă Română*, an 64, nr. 7-9, 1946.

¹⁵ Juhász István, *A reformáció az erdelyi románok között*, Cluj, 1940, p. 139.

¹⁶ Zenovie Păclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite*, Ediția a II-a, Partea I, în *Perspective*, nr. 65-68, iulie 1994-iunie 1995, anul XVII, p. 41.

de Tisa, lui Martin Diosegi, predicator la Săcuieni, lui Mathias Kormendi, predicator la Boghiș, sub a căror îndrumare și cu a căror sprijin au venit „la cuvântul Evangheliei... pentru a îmbrățișa învățătura izbăvitoare a celor din cultul nostru”. Așadar, la 17 februarie 1614, luând act de această realitate favorabilă bisericii calvine, care-și atrăgea noi adepți, principele emite un document prin care se adresează tuturor oficialităților din aceste comitate și stăpânilor domeniali din localitățile românești, aducându-le la cunoștință că „acei pastori români pentru prima dată convertiți și cei care urmează să fie convertiți să fie în măsură și să poată să se folosească, să aibă parte și să se bucure de toate și de fiecare în parte onoruri, favoruri, privilegii, prerogative, îngăduințe, libertăți și scutiri, de care s-au folosit ceilalți pastori și diaconi ai bisericilor ungurești de credință ortodoxă (calvină n.n.), aflate sub jurisdicția”. În virtutea celor enunțate, le cere imperativ autorităților și nobililor să nu îndrăznească să-i constrângă pe preoții români calvini și pe cei „care se vor întoarce mai târziu la o învățătură mai sănătoasă” la munci țărănești, la plata dijmelor și a nonelor, ci să-i protejeze în persoana, lucrurile și bunurile lor, precum și în veniturile bisericești, pentru a-și putea exercita în mod liber slujba lor preoțească¹⁷. Rezultă indubitabil din analiza acestui document că predicatorii calvini au reușit să-și atragă noi adepți din rândul câtorva preoți români. Presupunem că principalul motiv al acceptării calvinismului a fost atât oferta materială și socială, cât și privilegiile și favorurile de care se bucurau preoții calvini, și mai puțin, ori poate deloc, „o învățătură mai sănătoasă”. Știind că este o ofertă tentantă, predicatorii și principele se așteptau și la alte convertiri. În ce constau aceste profesii de credință nu vom putea stabili exact, dar dacă ele însemnau doar predicarea cuvântului Evangheliei în limba română, fără să se renunțe pe deplin la ritualul bisericii ortodoxe, atunci putem presupune că nu erau convinși de „învățătura izbăvitoare”, ci doar din oportunism țineau cuvântările și citeau Evanghelia în limba română, ceea ce probabil au început să facă mai de mult dintr-un pur pragmatism. Însă apartenența lor *de jure* la biserica calvină era dată de subordonarea lor față de superintendentul calvin. Când privește Bihorul, cei câțiva preoți calvini români erau sub ascultarea predicatorului calvin din Săcuieni, Martin Dioseghi. Acest document și propaganda predicatorilor avea să aducă totuși roade. Între timp, principele își va juca și rolul de garant și protector al libertății confesionale în principat, căci, după ce în 9 iunie 1614, la nici 5 luni, dăruia o moșie călugărilor – („ereziei blestemate”) – de la mănăstirea Râmeț (Alba), cărora le recunoștea viața exemplară, plină de virtuți, dar extrem de sărăcăcioasă¹⁸, a reconfirmat peste numai două săptămâni diploma din 1609 a lui Gabriel Báthory, prin care preoții români de rit grecesc din Transilvania și părțile ungurene primesc o serie de privilegii și scutiri¹⁹. Nu știm în ce context politic a fost făcut acest demers, care în fapt ar fi trebuit să-i îndepărteze pe preoții români din părțile ungurene de oferta făcută anterior, cei drept mult mai atrăgătoare. Însă ar exista și ipoteza că în acest fel puteau, pe urmă, să fie mai ușor ademeniți cu favoruri mai mari, similare clerului calvin. Reconfirmarea privilegiului nu a fost respectată întotdeauna de nobili în complicitate cu autoritățile comitatense, așa se face că este obligat, în 27 mai 1617, să intervină personal pentru a i se face dreptate popii Oprîș din Halmăsd, comitatul Crasna, persecutat de Ioan Banffy²⁰.

Consolidarea bisericii ortodoxe din Bihor s-a făcut, cu certitudine, după ce în 1622 la Aleșd și cetatea Șinteu avea să se stabilească pribeagul domnitor al Țării Românești, Gavril Movilă, în urma căsătoriei sale cu Elisabeta Zolyomi, văduva nobilului Szerdahelyi Imreffy Mihályi²¹. Este vorba de o căsătorie mixtă, deoarece fiecare și-a păstrat confesiunea. Însă, căsătoria dintre un nobil ortodox și o nobilă calvină nu a fost un impediment în trăinicia unui mariaj fericit, după cum putem constata din declarațiile emoționante de dragoste sinceră dintre cei doi făcute în testamente. El devenise un familiar al curții princiare și ale

¹⁷ Arhiva Episcopiei Reformate a Ardealului, Cluj-Napoca, fond *Szilágyi*, doc. 4.

¹⁸ Nicolae Dobrescu, *op. cit.*, p. 17-18.

¹⁹ Ana Dumitran, *op. cit.*, p. 82.

²⁰ *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. IX, editat de Andrei Veress, București, 1935, p. 246-247.

²¹ Liviu Borcea, *Satele din Bihor ale lui Gavrițaș Movilă și Constantin Șerban*, în *Crisia*, VII, 1977, p. 104-106.

altor curții nobiliare, fiind asimilat ca persoană nobilă a Transilvaniei²². Exemplul aceste căsătorii mixte între două persoane nobile, de confesiuni diferite, putea fi urmat și de supușii lor. Trăind în lumea curților nobiliare calvine, este posibil ca la un moment dat să i se fi propus să îmbrățișeze confesiunea soției sale. Dar este cert faptul că voievodul român și-a sprijinit nestingerit biserica sa și pe enoriașii ei, fiind înmormântat la una din ctitoriile movileștilor, probabil la Sucevița. Firește, domnul și-a adus la curtea sa nobiliară, pe lângă curtenii credincioși, preoți și dieci de strană ori scribi de cancelarie, fiindcă ținea legătura cu familia sa și cu alte cunoștințe din principatele extracarpatiche. De la sine înțeles că avea și o biserică domnească. Se presupune că ar fi fost cea de la Tinăud, a cărei construcție ar fi început pe vremea sa. Era în strânse relații cu ierarhii ortodocși din zonă și cu fratele său Petru Movilă, ajuns mitropolit de Kiev, străduindu-se să întărească credința sa strămoșească. În iulie 1635 dăruiește episcopului ortodox mai multe veșminte preoțești, urmând poate sfaturile fratelui său, Petru, care în prefața Triodului, tipărit la Kiev în 1631, și dedicată fratelui mai mic Moise, îi cerea „să te silești ca adevărata credință să se mărească și să se întărească”²³.

Între timp, măsurile de atragere la calvinism în aceste zone dăduseră roade. Astfel, într-o lucrare a lui Retmeczi T. Janos, referitoare la faptele principelui Gabriel Bethlen și editată în 1622 la Kosice²⁴, se vorbește la începutul capitolului 4 despre faptul că, în urmă cu doar trei ani, la dieta din Oradea, s-au sfințit 60 sau 70 de predicatori români²⁵. Întrucât în perioada 1616-1622 nu s-a ținut dieta la Oradea²⁶, e posibil ca autorul să fi comis o greșeală în ce privește prilejul cu care s-au hirotonit acești preoți. Este vorba, mai sigur, de un alt eveniment petrecut la Oradea, unde Bethlen își avea una din reședințe. Pe de altă parte, nu prea ar avea logică ca sfințirea unor preoți să se facă în timpul dietei. Hirotonirea unor preoți români calvini în fața principelui, într-un număr așa de mare, își găsește justificarea, dacă ne gândim că ei trebuiau să facă dovadă principelui că acceptă noua învățătură, pentru a-și primi toate drepturile cuvenite în noua lor calitate de predicatori. Termenul de predicator, atribuit de regulă clerului protestant calvin, ne indică clar faptul că ei au fost hirotoniți de către un ierarh calvin. O altă informație extrem de importantă, aproape total ignorată de lucrările de istorie a culturii române, este amintită tot la începutul capitolului patru din lucrarea lui Retmeczi, unde se vorbește de faptul că la cerința principelui, pentru „emanciparea națiunii valahe, un popor ignorant, care nu-l cunoaște pe Dumnezeu, și pentru însănătoșirea și zidirea lui sufletească, a fost tradusă Sfânta Scriptură de către oameni învățați într-o limbă accesibilă poporului valah”²⁷. Așadar, potrivit acestei mărturii, aflăm că din porunca principelui Gabriel Bethlen s-a tradus Biblia pentru români, presupunem că în limba română. Folosirea la timpul trecut al verbului *transferraltatta* – o formă maghiarizată a unui latinism, este un indiciu verosimil că traducerea se realizase deja la data editării lucrării lui Retmeczi. Până în prezent nu avem cunoștință de existența vreunui exemplar din această Biblie, fie că ea a rămas doar în manuscris, astăzi dispărut, fie că sintagma „ertheto nyelvekre” trebuie să o înțelegem *ad literam* prin „limbii înțelese”, deci la plural, și atunci nu mai e vorba doar de limba română. Oricum textul nefiind foarte clar, rămâne certă intenția principelui de a oferi instrumentarul cultural necesar preoților români, în principal celor calvinizați, prin care să se poată transmite poporului învățătura

²² Tüdös S. Kinga, *Testamentul voievodului Gavril Movilă și al soției sale, Elisabeta Zolyomi*, în *Studii și materiale de istorie medie*, vol. XXV, 2007, p. 99-110.

²³ Florian Dudaș, *Curtea voievodală a domnitorilor români peregrini, în secolul al XVII-lea, în Crișana*, Oradea, 2001, p. 9-11.

²⁴ Cartea se află actualmente în biblioteca Teleki din Târgu Mureș, sub cota 8960. Mulțumim pe această cale personalului bibliotecii care ne-a facilitat accesul la ea.

²⁵ Retmeczi T. Iános, *Az felséges Bethlen Gabornok...*, Cassau, 1622, p. 68: „Ez mellet o ez elöt csaktalam harom esztendővel, az Varadi országyüleseben 60. Vagy hetven olah. Praedicatorokotis szenteltetet”.

²⁶ *Magyarország történeti kronológiája*, II, 1526-1848, Budapest, 1982, p. 444-452. Andrei Veress, care înregistrează și el această lucrare, afirmă în mod greșit ca a avut loc la Oradea o dietă în 24 decembrie 1616. Vezi Andrei Veress, *Bibliografia română-ungară*, vol. I, București, 1931, p. 72.

²⁷ Retmeczi T. Iános, *op. cit.*, p. 68. „Hogy az Sz. Bibliath, amaz Istenni ismeretkivvül valo balgatagh népnek az Olah nemzetsegnék idvössegekre és lelkekben valo epületekre az o magok fajtat ertheto nyelvekre, tudos emberek által transzferraltatta”.

Bibliei, prea puțin cunoscută, și unul din punctele centrale ale protestantismului (*sola scriptura*). Crearea posibilității din anul 1624 fiilor de iobagi români să urmeze școlile reformate se înscrie în același deziderat²⁸. Dintre preoții români care au fost hirotoniți de superintendentul calvin, marea majoritate au înțeles că trebuie doar să predice în limba română din Sfânta Scriptură și poate nici asta nu o respectau în totalitate. Numai așa se explică o hotărâre luată de sinodul calvinesc de la Debrețin, ținut în 9 iunie 1630, în care se prevede ca preoții români calvini să fie convocați la Oradea de către domnul Decsi și examinați dacă au făcut progrese în credință, ei și enoriașii lor, altminteri, dacă se observă că au urmărit doar libertăți și privilegii prin mărturisirea noii credințe, să fie pedepsiți de autorități²⁹. Așadar, predicatorii calvini și-au dat seama că mulți dintre preoții români, prin acceptarea confesiunii calvine, au urmărit doar îmbunătățirea situației materiale și sociale, fără să fie atrași în mod special de învățăturile lui Calvin.

Totuși, în spatele inițiative princiare stăteau elitele clerului calvin, fiindcă nu-l putem percepe pe Gabriel Bethlen ca pe un protestant habotnic, de vreme ce a cochetat iarăși în 1624 cu idea trecerii la catolicism în schimbul sprijinului imperialilor și al Papei de a unifica cele trei principate române sub sceptrul său, ca rege al Daciei³⁰. În același an reconfirmă, pe baza actelor predecesorilor săi, scutirea de dijmă a preoților români, cu referire expresă la cei din Țara Făgărașului³¹. La acea dată îl întărise deja ca mitropolit al Transilvaniei, Maramureșului și al părților ungurene pe Dosoftei³².

Dat fiind faptul că imperatiile timpului cereau o biserică funcțională, care să și poată riposta provocărilor reformei protestante, Dosoftei a recurs la instituția soborului mare sau general în anul 1627, care a urmărit în esență două mari obiective: responsabilizarea clerului față de îndatoririle sale liturgice și pastorale, prin instituirea amenzilor în cazul nerespectării lor, și stabilirea sărbătorilor religioase de peste an și a perioadelor de post, ce se impuneau a fi respectate cu strictețe³³. Cu toate că din cuprinsul hotărârilor emise de sobor transpare un spirit reformat, preocupat de uniformizarea regulilor și practicilor religioase și de sancționarea abaterilor, în litera lor acestea fac parte din tradiția răsăriteană, pe care aici încercau să o revitalizeze. Nu știm cu certitudine dacă anumite aspecte i-ar fi deranjat pe reprezentanții bisericii calvine, sau pur și simplu s-a produs un conflict între mitropolit și principe, deoarece potrivit cronicilor timpului, Dosoftei a fost înlăturat din scaun la puțin timp după sinod, iar apoi întemnițat din porunca principelui³⁴. Autoritatea lui Bethlen era acum la apogeu, nu mai simțea necesară consultarea cu domni sau mitropoliți din cele două țări românești în chestiuni religioase, ambițiile sale politice vizau chiar supunerea acestora. O guvernare greu de zdruncinat se putea realiza numai prin convertirea celorlalte culte la calvinism, menit să dea suportul ideologic al puterii princiare. Astfel, la recomandarea superintendentului calvin, Keseri Dajka Janos, numește mitropolit pe preotul înnobilit, Gheorghe de Brad, transilvănean de origine, supus așadar prin calitatea sa de nobil. Cu acest prilej, aflăm dintr-un act emis în timpul lui Rákóczi I, că i s-au impus respectarea și îndeplinirea unui număr de cinci condiții protestante calvine, pe care totuși superintendentul de atunci, Ștefan Katona Geleji, le numea slabe în comparație cu cele ce trebuiau să fie³⁵. Mitropolitul nu le-a pus în practică fără consimțământul Patriarhului, deși probabil le acceptase formal la început, cunoscând desigur reacția clerului ortodox. Încrezător în sine și în succesele calvinismului, înregistrate în părțile ungurene, principele, invocând ideea unei singure confesiuni în principatul său, dar și în calitatea lui de garant al purității credinței, i-a solicitat acordul patriarhului Chiril Lucaris la calvinizarea românilor

²⁸ *Istoria învățământului din România*, vol. I, București, 1983, p. 138.

²⁹ Ștefan Lupșa, *op. cit.*, p. 17.

³⁰ Ștefan Andreescu, *op. cit.*, p. 103-110.

³¹ Ana Dumitran, *op. cit.*, p. 84.

³² Mircea Păcurariu, *Istoria bisericii românești din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, Cluj-Napoca, 1992, p. 151.

³³ Timotei Cipariu, *Acte și fragmente latine românești pentru istoria bisericii românești mai alesu unite*, Blaj, 1855, p. 151-154.

³⁴ Mircea Păcurariu. *op. cit.*, p. 151.

³⁵ Zenovie Păclișanu, *op. cit.*, p. 44; vezi și Ioan Lupaș, *Un vlădică român năpăstuit la anul 1638. Cine putea fi?*, în *Studii, conferințe și comunicări istorice*, vol. II, Cluj, 1940, p. 243.

din Ardeal, decăzuți moral și incuți teologic, care urmau astfel să beneficieze de lărga sa bunăvoință și protecție. Avea încuviințarea regelui Suediei, principelui Brandenburgului și a multor principii germani, și nu vedea nicio opoziție din partea sultanului, îi lipsea doar acordul patriarhului. Din răspunsul patriarhului, suspectat ca simpatizant al calvinismului, datat în 2 septembrie 1629, am aflat că acest scop s-ar realiza „mai cu ușurință, dacă Ghenadie episcopul acelor ținuturi ar primi de la noi o încurajare cât de mică, precum înțelegem și aceea că numitul Ghenadie cu ușurință trebuie înduplecat întâi la tăcere apoi la lucrare cu condițiunea, ca noi să închidem ochii și urechile noastre”³⁶. Însă, îi dă de înțeles că acest deziderat este greu de atins și că o condiție *sine qua non* este ruperea legăturilor cu românii din celelalte două provincii. La fel de dificil de trecut i se părea opoziția românilor înșiși. Apoi ar tulbura spiritele în țară și ar dezavantaja pe celelalte confesiuni din Transilvania, care se bucurau de drepturi egale³⁷. Întregul argument al refuzului, pe care nu-l dezvoltăm aici³⁸, este formulat extrem de subtil de către patriarh, și îi dă de înțeles principelui că astfel de ambiții sunt greu de realizat. Oricum, intențiile sale îndrăznețe nu s-au putut realiza, întrucât la scurt timp principele moare. Însă politica de calvinizare a clerului este reluată mai sistematic de succesorii săi, principii Rákóczi. Gabriel Bethlen a așezat doar fundamentul acesteia, iar aceștia nu trebuiau decât să o ducă mai departe, chiar și fără aprobarea vreunui înalt ierarh ortodox.

Așa cum am menționat, printr-un act emis de cancelaria princiară la 9 aprilie 1638 în vederea reconfirmării vechilor privilegii ale preoților români, solicitat de mitropolit, i se impune acestuia din urmă să respecte cele cinci condiții impuse pe vremea lui Gabriel Bethlen, între care să fie supus superintendentului calvin, condiții ce trebuiau respectate cu strictețe³⁹. Pe unele condiții le va respecta, pe altele nu, așa cum va arăta superintendentul Geleji⁴⁰. În acest timp, se desfășura o intensă propagandă calvină în părțile ungurești, unde au fost atestate în deceniile trecute unele cazuri de aderare la calvinism din partea clerului ortodox român. La sinodul general calvin ținut în septembrie 1631, la Batăr, comitatul Bihor, a fost hirotonit preotul Mihail din Brusturi (*Mihael Tatarosi natione valachus: inter valachos Tatarosinum ordinatos a nobis*), iar la sinodul ținut la Oradea în iunie 1635 au fost hirotoniți alți preoți români calvinizați, Petru din Popești, Petru din Brusturi și Ioan Czegenj⁴¹. Presupunem că erau mai mulți preoți români calvinizați, de vreme ce principele numește în 30 septembrie 1641 un episcop al românilor calvini din Bihor, pe Avram din satul Burda, scos de sub ascultarea mitropolitului de Alba Iulia și trecut în cea a superintendentului calvin și, mai aproape, în cea a protopopilor calvini din Bihor. Condiția era ca el și preoții lui să predice în limba poporului pentru a-i scoate din „întunericul rătăcirilor superstițioase, și să fie conduși spre lumină”. Neregulile constatate trebuiau să fie transmise direct principelui, pentru a putea acționa în consecință. Dacă el nu se dovedea un om vrednic de această misiune, trebuia înlocuit, până atunci însă trebuia sprijinit de toate oficialitățile⁴². Calvinismul, se vede, de aici, avea destulă influență între românii din Bihor. Mărturie sunt textele de nuanță calvină din această perioadă, care au fost copiate, compilate ori traduse în diferite manuscrise de către preoții și diecii din satele aflate în jurisdicția episcopului Avram și sub stăpânirea unui nobil calvin. Diacul Ioan din Pociovești, nu departe de Beiuș, pe la jumătatea secolului, copia, de unul singur, *Tâlcul*

³⁶ Ioan Lupaș, *Documente istorice transilvane*, vol. I, Cluj, 1940, p. 178.

³⁷ Nicolae M. Popescu, *op. cit.*, p. 22-24.; Ștefan Andreescu, *op. cit.*, p. 110-112.

³⁸ Pentru dezvoltarea altor aspecte interesante vezi recent și Ioan-Aurel Pop, *Il patriarca Kiril Lukaris sull'unita etno-confesionale dei romeni*, în *Etnia e confessione in Transilvania (secoli XVI-XX)*, sub îngrijirea lui Francesco Guida, p. 19-28 *passim.*, Idem, *Patriarhul Kiril Lukaris despre unitatea etno-confesională a românilor*, în *Studii de istorie medievală și premodernă. Omagiu profesorului Nicolae Edroiu*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2003, p. 315-321.

³⁹ Ioan Lupaș, *op. cit.*, p. 194-199, Ana Dumitran, *op. cit.*, p. 85.

⁴⁰ Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 65.

⁴¹ Csernak Bela, *A református egyház Nagyváradon, 1557-1660*. Oradea, 1992, p. 162; Ștefan Lupaș, *op. cit.*, p. 19; Gheorghe Gorun, *Biserica românească din comitatele vestice ale Transilvaniei sub influență calvină (secolul al XVII-lea)*, în *Byzance apres Byzance. 550 de ani de la căderea Constantinopolului*, Oradea, 2003, p. 104.

⁴² Nicolae Dobrescu, *op. cit.*, p. 26-28; Ioan Lupaș, *op. cit.*, p. 213-216.

Evangeliiilor și Molitvelnicul Românesc, tipărite de Coresi la Brașov în 1567-1568. De asemenea, într-o localitatea învecinată cu Pociovești, la Luncașprie, popa Jurju copiază, fără prea mare talent, într-un manuscris, texte de ritual calvin. Manuscrisul său este de fapt un codice religios, în care sunt incluse texte din Biblie, stihuri și rugăciuni, urmate de o colecție de litanii calvine, închinată sărbătorilor de Crăciun, Paște și Rusalii, ori întru slava prorocilor, toate reprezentând traduceri din literatura calvină maghiară. În continuarea litanii sunt reproduse texte populare și prelucrări din apocrifele apocaliptice, aflate în circulație în această zonă. Pe lângă aceste manuscrise, cu o circulație mai restrânsă⁴³, au fost aduse în Bihor și tipărituri scoase din inițiativă calvină pentru propagandă în rândul românilor. Astfel, un exemplar din *Palia de la Orăștie*, tipărită de Coresi⁴⁴, a ajuns în 1643 la Urviș, tot în ținutul Beiușului⁴⁵. Însă, pe de altă parte, nu a întârziat să apară și replica bisericii ortodoxe la aceste influențe calvine livrești, pregătită la rândul ei să le confrunte tot prin punerea în circulație a unor texte polemice. Imediat după imprimarea ei, *Cazania* lui Varlaam ajunge în Bihor, fiind semnalată la Cusuiș⁴⁶. Undeva pe valea Crișului Negru, între 1640-1650, un om cu o cultură aleasă, Mihai Românul, a copiat o *Carte de Învățătură*, în care sunt actualizate învățăturile și dogmele bisericii răsăritene, apoi un *Octoih*. Dar cel mai important text, datorat copistului Mihai Românul, este unul polemic, intitulat *Spunerea legii cu răspuns*, și cuprins într-un *Sbornic* copiat între 1640-1644⁴⁷. Redactat numai pe 23 de file, în genul *Răspunsului la Catehismul calvinesc* al mitropolitului Varlaam, textul este un dialog între „Hristiian” – ortodox și „Liuter” – reformat, menit să combată „ereziile” protestante, care repudiau postul, curăția preoților într-o singură căsnicie, pomenirea morților, cultul sfinților și al crucii, dar și sfintele taine. Așa cum a fost conceput, textul trebuia să fie mult mai amplu, dar din păcate se întrerupe după primul punct al polemicii, cel referitor la cinstirea Sfintei Crucii⁴⁸. Cu toate acestea, el rămâne o mărturie revelatoare despre stadiul controverselor dintre ortodocși și protestanți în această zonă, și reprezintă, totodată, cea mai veche lucrare polemică românească din Transilvania (descoperită până acum), anterioară celei realizate de Varlaam în Moldova.

La sfârșitul anului 1648, în urma decesului principelui, a urcat pe tron fiul omonim al acestuia, Gheorghe Rákóczi II, care continuă politica confesională a tatălui său. Atrage preoții români la calvinism prin înnobilitare, oferă o serie de privilegii celor convertiți și scutiri celor care respectat percepțiile calvine, și numește în funcții ecleziastice numai în urma impunerii anumitor condiții cerute de biserica calvină. În 2 aprilie 1650 înobilează pe preotul român trecut la calvinism, Ioan Siat din Ucuriș, comitatul Bihor, pentru faptul că, deși s-a născut în legea românească și a predicat așa, acum a trecut de câțiva ani la calvinism și se dovedește a fi foarte zelos („magna perseverantia, magnaque animi promptitudine circa vocationis suae officia...”)⁴⁹. În nordul Bihorului, la un alt sinod calvinesc ținut la Oradea, în 1652, a mai fost hirotonit un preot român calvin, Andrei din Cuesd, pentru satul Ghida⁵⁰.

Încurajat de principii Transilvaniei, prozelitismul calvin desfășurat de puternicele centre protestante din Partium a pătruns mai adânc în biserica ortodoxă română din comitatul Bihor în prima jumătate a secolului al XVII-lea, cu toată opoziția acesteia, atragând pe unii preoți români la Reformă prin facilitarea unui statut similar cu acel al preotului calvin și prin răspândirea unor texte religioase românești cu un conținut protestant.

⁴³ Florian Dudaș, *Vechile manuscrise românești din Țara Bihorului*, vol. I, Oradea, 2007, p. 42-46.

⁴⁴ Mircea Tomescu, *Istoria cărții românești*, București, 1968, p. 52.

⁴⁵ Florian Dudaș, *Vechile tipărituri românești din Țara Bihorului*, vol. I, Timișoara, 2007, p. 30-33.

⁴⁶ Idem, *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, Timișoara, 2005, p. 107.

⁴⁷ Idem, *Vechile manuscrise...*, p. 38-42.

⁴⁸ *Biblioteca Academiei Române, manuscris românesc*, nr. 4818, filele 42-65.

⁴⁹ Nicolae Dobrescu, *op. cit.*, p. 29-30; Iuhász István, *op. cit.*, p. 257-258.

⁵⁰ Ștefan Lupșa, *op. cit.*, p. 19; Csernak Bela, *op. cit.*, p. 162.

Anexă

Gabriel Bethlen Dei gratia princeps Transilvaniae, Partium Regni Hungariae Dominus, et Sicularum Comes etc. Fidelibus nostris, spectabilibus, magnificis, generosis, egregiis, et nobilibus comitibus, vicecomitibus, et iudicibus ac universitati nobilium comitatuum Bihariensis, Kraszniensi et Zolnok interioris. Prudentibus item ac circumspicis iudicibus et juratis ac universis incolis et inhabitatoribus universorum possessionum valachicalium in praeallegatis Comitatus existium. Cunctis etiam alyis cuiuscunque, status, dignitatis, ordinis, honoris et praeeminentiae hominibus modernis et futuris quoque pro tempore constituendis praesentes. Visuris salutem et favorem nostrum: Cum intelligamus non nullos quorundam Ecclesiarum valachicalium in praedeclaratis Comitatus existentium. Verbi divini Ministros et Pastores Valachos, ex institutione quorundem fiddium nostrorum potissimum vero Clarissimorum virorum, domini Stephani Milotai Concianatoris Ecclesiae Zathmariensis ac ecclesiarum orthodoxarum Cis-Thibiscanarum Superintendentis et Martini Dioseghi, Pastoris ecclesiae Zekelyhidiensis, eiusdemque districtus Zekelyhidiensis Senioris; nec-non Mathiae Koermendi similiter pastoris Boghosiensis reliquorumque pastorum et seniorum orthodoxam fidem profitentium, grecorum errori, quorum damnatae haeresi antea adhaeserant et obnoxy extiterant, inflatis divini spiritus gratiam et directionem renunciasse, ad amplectendamque salutarem nostratium doctrinam Evangelicam et professionem convertentium, ac jurisdictioni eorum sponte se se consecratium, et submittendis in quibusdam Ecclesiis valachibus non sine fruge versari, quorum exemplo, ut reliqui etiam, qui adhuc ea caligine involuti tenentur detecti; aliquando ad lucem penetrare, ac anime suae medicinam salutarem consequi possent. Id ipsis benigne annuendum et concedendum. Duximus ut jidem Pastores valachi, nunc primum conversi ac deinceps etiam conversuri in omnibus et singulis jis honoribus, gratys, privilegiis, praerogativis, indultis, libertatibus et immunitatibus, quibus reliqui pastores et Ministrii Hungaricalium ecclesiarum orthodoxae fidei sub eadem superintendentiam existens in omnibus controversarum causarum prosecutionibus et legibus justis uti et gaudere consueverunt perpetuo uti, frui et gaudere valeant atque possint. Quos in persona, rebus et bonis ipsorum quibusvis justis tamenet legitimis, ac etiam proventibus ecclesiasticis, in benignam nostram recipientes protectionem, vices et in persona nostra, vestrae commisimus tuitioni et protectioni speciali. Ideo vobis harum serie committimus et mandamus firmiter, quatenus vos quoque a modo in posterum. Praelibatus pastores valachos modernos etiam deinceps ad saniolem doctrinam, redeundas in suo ministerio, ubi accepti fuerint, libere fungi, praetactisque juribus antefatorum pastorum hungarorum, et immunitatibus ac praerogativis perpetuo uti frui et gaudere permittere debeatis, neque eousdem ad aliquam contributionem et servitorum plebeorum exhibitionem, decimarum ac nonarum pensionem cogere et compellere praesumatis, quin imo ipsos contra quorumvis violentas impetitiones tueri, protegere et defendere modis omnibus debeantur et teneamini, autoritate Vestra vobis hoc in parte atributum, jureque et justitia reqvirente. Secus non factori. Praesentibus perlet. Exhibeant restitutis. Datum in civitatem nostram Cibiniensi. Die decimam septimam mensis februaris. Anno domini millesimo sexagesimo decimo quarto.

Gabriel Bethlen. L.S.

Gáspár Beöleönyi

Verso: Commissio Bethlemi P. de popis valachis conversendisidem immunitate donundis de anno 1614. 17. febr. Cibinis

Prima forte optimi hujus principis in negotia religiones potenter edicta voluntas haec fuit.

1614 februarie 17. Gabriel Bethlen se adresează tuturor nobililor, comiților, vicecomiților, juzilor și adunării nobililor din comitatele Bihor, Crasna și Solnocul interior,

tuturor locuitorilor și moșiilor românești de pe domeniile valahe, aflate în amintitele comitate, precum și tuturor celorlalți oameni de diferite ranguri și demnități de acum și din viitor”. De vreme ce am înțeles că sunt unii preoți și diaconi români care profesază cuvântul lui Dumnezeu în bisericile românești din sus-pomenitele comitate, prin hotărârea și sprijinul unor credincioși ai noștri și cu precădere a vestiților bărbați: Ștefan Milotai, predicator al bisericii din Sătmar, superintendent al bisericii ortodoxe (calvine) de dincolo de Tisa, al lui Martin Diosegi, predicator în Săcuieni, și senior al aceluiași district Săcuieni, al lui Mathias Koermendi, predicator în Boghiș, precum și a celorlalți seniori și pastori ortodocși (calvini) vrednici și învățați; și care predică credința ortodoxă (calvină) venind la cuvântul Evangheliei, din harul și cu îndrumarea cărora au renunțat la erorile grecești, fiind adepți ai acestei erezii blestemată, pentru a îmbrățișa învățătura izbăvitoare a celor din cultul nostru, consacrandu-se și supunându-se de bună voie jurisdicției acestora; și nu fără roadă ei activează în câteva din bisericile românești, și după a căror pildă și ceilalți, care până acum au fost ținuți în această ceață, îndepărtând-o, să poată răzbate cândva la lumină și să dobândească un leac izbăvitor. Am socotit așadar că trebuie să le acordăm acest lucru, ca acei pastori români pentru prima dată convertiți și cei care urmează să fie convertiți să fie în măsură și să poată să se folosească, să aibă parte și să se bucure de toate și de fiecare în parte onoruri, favoruri, privilegii, prerogative, îngăduințe, libertăți și scutiri, de care s-au folosit ceilalți pastori și diaconi ai bisericilor ungurești de credință ortodoxă (calvină n.n.), aflate sub jurisdicția aceleiași superintendente, în toate procesele juridice și de legile drepte. Pe aceștia îi încredințăm supravegherii și protecției speciale a voastre în numele și locul nostru, primindu-i pe aceștia în persoana, lucrurile și bunurile lor oricare ar fi acestea, dar drepte și legitime, și chiar cu veniturile bisericesti sub protecția noastră binevoitoare. De aceea, prin rândurile acestei scrisori vă cerem și vă poruncim cu strășnicie ca voi de acum înainte să fiți datori și să îngăduiți ca pomeniții preoți români de acum și cei care se vor întoarce mai târziu la o învățatură mai sănătoasă să-și exercite în mod liber slujba lor preoțească acolo unde vor fi preoți și să aibă parte și să se bucure de imunitățile și prerogativele ecleziastice ale pomeniților pastori unguri și să nu îndrăzniți să-i siliți și să-i constrângeți la vreo contribuție sau la munci țărănești, precum și la plata dijmelor și a nonelor, ba chiar să fiți datori să-i vegheați, protejați și să-i apărați în toate felurile împotriva abuzurilor violente ale oricărora. Prin autoritatea noastră acordată vouă în această privință și pentru că legea o cere și să nu faceți altfel”. Dată în orașul Sibiu.

(Arhiva Episcopiei Reformate a Ardealului, Cluj-Napoca, fond Szilágyi, doc. nr. 4)